

UOT 631.4; 626.8

RESPUBLİKANIN TORPAQ EHTİYATLARI, ONLARDAN İSTİFADƏ VƏ PROBLEMLƏR

a.e.f.d., dosent **M.F.Qurbanov**, (qurbanov1958@list.ru)
baş mütəxəssis **E.M.Musayev**,
elmi işçi **O.Q.Kərimova**,
mühəndis **G.A.Novruzlu**
“AzHvəM” EİB

Məqalə redaksiya heyətinin 10.12-2020-ci il tarixli iclasında (protokol № 04) a.e.f.d., dos. E.İ. Rıfıllayevin təqdimatı əsasında müzakirə olunaraq, onun Birliyin “Elmi əsərlər toplusu”nun XLII cildinə daxil edilməsi qərarə alınmışdır.

Xülasə. Məqalədə respublikanın torpaq ehtiyatlarından istifadənin və mühafizəsinin mövcud vəziyyəti araşdırılması və ondan daha səmərəli istifadənin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üzrə təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: suvarılan torpaqlar, torpaq ehtiyatları, əkin sahələri, məhsuldarlıq, texniki bitkilər, torpağın münbitliyi, torpaqların mühafizəsi.

Giriş. Müasir dövrdə təbiətdən istifadə nə qədər vacib və aktualdırsa, onu qorumaq, bərpa etmək, cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin etmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Əhalinin artım dinamikası, artan tələbatı, təbiətdən istifadə coğrafiyasının genişlənməsi şəraitində nəinki təbii resurslara qənaət tələb edir, həmçinin yeni alternativ resurs bazasının yaradılmasını, ondan səmərəli istifadəni önə çəkir.

Respublikamızda sürətli, dinamik inkişaf əməyə, təbiətə münasibəti dəyişdirmiş, davamlı inkişafın təməlini qoymuş, “Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli proqram” işlənib hazırlanmışdır. Dövlətimizin qəbul etdiyi bu proqram ölkədə indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etmək, mövcud ekosistemlərin iqtisadi potensialının qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadə etmək, əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq fondunun səmərəli istifadəsi, yaxşılaşdırılması və mühafizəsi hazırda qarşıda duran mühüm problemlərdəndir.

Respublikada adambaşına düşən torpaq sahəsinin dinamikliyi bu problemin gerçəkləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, dəmyə sahələrlə müqayisədə 3-5 dəfə artıq və sabit məhsul verən suvarılan torpaq fondunun genişləndirilməsi, şorlaşmış və şorakət torpaqların münbit hala salınması məqsədi ilə aparılan meliorativ tədbirlərin rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Su, bitki və heyvanat aləmindən fərqli olaraq, torpaq sərvəti bərpa olunmur və süni torpaq ehtiyatı yaratmaq mümkün deyildir. Buna görə də kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpağın mühafizəsi məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövcud torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, münbitliyi qorumaq, yararsız

torpaqların əkin dövriyyəsinə bərpası üzrə lazımı tədbirlər kompleksi hazırlamaq, xüsusi ilə torpaq örtüyünün deqradasiyasına səbəb olan amillərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmək aparılan torpaq islahatlarının perspektiv problemlərindən biri olmalıdır.

Aqrar sahədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artımı həm torpaq sahələrinin genişləndirilməsi həm də becərmə texnologiyası baxımından mövcud texnologiyaların daha səmərəlisindən istifadə edilməsi hesabına təmin edilə bilər. Bildiyimiz kimi torpaq sahələrinin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasının ekstensiv yoludur. Bu yolla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcminin artırılması istehsal prosesində iştirak edən istehsal vasitələrinin kəmiyyət baxımından artırılması hesabına təmin olunur. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasının ekstensiv inkişaf yolu üçün istehsalın texniki və texnoloji əsaslarına əhəmiyyətli dəyişiklik olmadan torpaq sahələrinin genişləndirilməsi xarakterikdir. Kənd təsərrüfatında bu cür inkişafın geniş perspektivləri yoxdur, belə ki, sözü gedən sahədə torpaq sahələri məhduddur və məhsul istehsalının fasiləsiz genişləndirilməsi üçün torpaq sahələrinin də fasiləsiz genişləndirilməsi mümkün deyildir. Bununla yanaşı, ekstensiv inkişaf yolu kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaqların məhsuldarlığının artırılmasına imkan vermir. Ekstensiv inkişaf yolundan fərqli olaraq, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının çoxaldılmasının intensiv yolu kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanların məhsuldarlığının fasiləsiz olaraq artırılmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasının bu yolu mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə, hər vahid torpaq sahəsindən və hər baş heyvandan məhsul çıxımının artırılmasına imkan verir. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasının intensiv yolu ayrı-ayrı dövrlərdə və ölkənin müxtəlif regionlarında ekstensiv inkişaf yolunu tamamilə istisna etmir. Əslində ölkədə istifadə olunmayan torpaqların mövcud olduğu şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının daha sürətlə artırılmasına nail olunması həm intensiv, həm də ekstensiv inkişaf şəraitində mümkündür. Ona görə də müxtəlif dövrlərdə kənd təsərrüfatında ekstensiv inkişaf da qaçılmaz iqtisadi reallıqdır. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin başlıca məqsədi məhsul istehsalının həcmının artırılması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına əhalinin getdikcə daha da artan tələbatlarının hərtərəfli surətdə ödənilməsindən ibarətdir.

Qeyd edilənlər respublikanın torpaq ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması və mühafizəsi üzrə görülməli tədbirlərin mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi və ondan daha səmərəli istifadə edilməsi üzrə Baş sxemin işlənib hazırlanmasını zəruri edir.

Torpaq ehtiyatlarından istifadənin və mühafizənin Baş sxemi respublikanın torpaq fondundan istifadə və onun mühafizəsi üçün səmərəli istifadənin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, əhalinin artan ərzaq tələbatının ödənilməsi, aqrar sahənin kompleks inkişafı və məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi məqsədi ilə hazırlanır.

Baş sxem bütün respublika ərazisi üçün, lazım olduqda isə respublikanın ayrı-ayrı rayonları üçün tərtib olunur.

Respublikada torpaqlardan istifadənin və mühafizənin Baş sxemi üç mərhələdə həyata keçirilir:

1. Elmi-texniki konsepsiyanın tərtib olunması;
2. Əsas istiqamətlərin işlənilməsi;
3. Genişləndirilmiş sxemin hazırlanması.

Elmi-texniki konsepsiya uzunmüddətli dövr üçün respublikanın torpaq ehtiyatları və onun mühafizəsinin əsas problemlərinin həllinin vacibliyinin hərtərəfli əsaslandırılmasını özündə əks etdirir. Bu konsepsiya respublikanın elmi-texniki tərəqqisinin kompleks proqramı, respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının konsepsiyası və respublikanın məhsuldar qüvvələrinin yerləşdirilməsi və inkişafının Baş sxemi əsasında hazırlanır.

Baş sxemin əsas istiqamətləri torpaqdan istifadənin müasir vəziyyətini, eyni zamanda xalq təsərrüfatı istifadəsinə cəlb olunmuş ərazilərdən səmərəli istifadə edilməsi və mühafizəsi üçün yerinə yetirilməsi tələb olunan tədbirlər sistemini özündə ehtiva edir.

Baş sxemin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin proqnozlar əsasında torpağa olan tələbatının əsaslandırılması;
2. Ekosistemin torpaq-bioloji dayanıqlığının pozulmaması şərti ilə əlavə torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatına və ya qeyri kənd təsərrüfatı obyektlərinə cəlb olunmasının müəyyən edilməsi;
3. Mühafizəsi üçün əlverişsiz proses və faktorlarına qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi və yaxşılaşdırılması tələb olunan torpaq sahələrinin müəyyən edilməsi və müvafiq tədbirlər sisteminin hazırlanması;
4. Yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi, onların mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün tələb olunan kapital qoyuluşunu həmçinin, yerinə yetirmə ardıcılığının və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin təyin olunması.

Baş sxem aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunur:

1. Torpaq ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyəti;
2. İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlara olan tələbatının təyin olunması;
3. Yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi planının tərtibi;
4. Torpaq ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması və mühafizəsi üzrə tələb olunan tədbirlərin növünün və həcmnin müəyyənləşdirilməsi;
5. Torpaqların yaxşılaşdırılması və mühafizəsi üçün tələb olunan kapital qoyuluşunun həcmnin və iqtisadi səmərəliliyinin təyini;
6. Tələb olunan tədbirlərin müddətinin və yerinə yetirilmə mərhələlərinin təyini;

7. Torpaq balansının işlənilməsi.

Tədqiqatın müzakirəsi və təhlili. Respublikanın vahid torpaq fondunun ümumi sahəsi 8641506 ha-dır. Bu sahənin 4754590 hektarı (55,0 %) kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdən ibarətdir. Bunun 1683824 hektarı (35,4 %) əkin və dincə qoyulmuş sahələrdir. Çoxillik əkmələr altında becirilən torpaq sahələri 163313 ha olmaqla yararlı torpaq ehtiyatlarının 3,4 %-ə bərabərdir. Biçənək torpaqların sahəsi 110561 hektara çatır. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaqların əsas kütləsini təşkil edən örüş və otlaq torpaqlarının sahəsi 2572050 ha olmaqla yararlı torpaq ehtiyatlarının 54,1 %-ni əhatə edir. Bilavasitə kənd təsərrüfatına yararlı həyətəyən torpaqların sahəsi isə 224842 hektardır (4,7 %).

Respublikanın ərazisinin xeyli hissəsi, yəni 3886916 hektarı (45,0 %) kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən torpaqlardır. Bunlardan 1037770 hektarı (12 %) meşə torpaqlarının payına düşür. Kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən sair torpaqlar ümumi ərazinin 33,0 %-ni və ya 2839779 hektarını tutur. Bu torpaqların tərkib hissəsində kənd təsərrüfatına az yararlı və şərti yararsız sahələr üstünlük təşkil edir. Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri tükəndiyindən gələcəkdə yalnız az yararlı və şərti yararsız torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi problemi qarşıda durur.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların (4754590 ha) 3329615 hektarı dəmyə şəraitində istifadə olunur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi böyük nisbi yükü ilk baxışdan torpaq sahələrinin aktiv kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Lakin hərtərəfli təhlil heç də respublikamızda torpaq ehtiyatlarımızın bolluğuna dəlalət etmir. Belə ki, ölkəmizin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının yarısından çoxu 2572050 hektarı (54,1 %-i) azməhsuldarlı örüşlərdən ibarətdir. Ən dəyərli kənd təsərrüfatı torpaqları olan əkinin ümumi sahəsi isə cəmi 1683824 ha təşkil edir ki, bu da kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 35,4 %-ni təşkil edir.

Yer səthinin relyefinin dağ xarakterli olması səbəbindən respublikamız torpaqları az mənimsənilən ölkələrdəndir. Belə ki, Azərbaycanda hər bir nəfərə orta hesabla 0,21 ha əkin sahəsi, 0,48 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi düşür. Qəbul edilmiş beynəlxalq normalara görə əhalini ərzaqla tam təmin etmək üçün bir nəfər sakinə 0,3-0,5 hektar yararlı əkin sahəsi düşməlidir. Göründüyü kimi respublikamızda bir nəfərə düşən yararlı əkin sahəsi kritik hesab edilən həddən 2,0-2,5 dəfə azdır.

Azərbaycanın torpaq balansındakı gərginliyi göstərən göstəricilərdən biri də ölkənin hər kvadrat kilometrə düşən əhalinin sayıdır. Bu göstərici Rusiya Federasiyasında cəmi 9 adam təşkil edir.

Azərbaycanda bir kvadrat kilometr əraziyə düşən əhalinin sayı, adambaşına kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi və faktiki olaraq adambaşına istifadə olunan əkin yeri haqqında məlumatlar 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

2003-2019-cu ili əhatə edən məlumatlardan göründüyü kimi hər il respublika əhalisi orta hesabla 113000 nəfər artır (88000-dən 146000 min nəfərə kimi). Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi demək olar ki, dəyişməz olaraq qalır (4779500 ha).

Cədvəl 1

İllər	Əhali və ərazi, ilin axırına							
	Əhali	Ərazi	Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar	Adam düşür		Adambaşına k/t-a yararlı torpaq düşür	Əkin yeri	O cümlədən adam-başına
				1 km ² əraziyə	100 ha k/t-a yararlı torpaqa			
min nəfər	min km ²	min ha	nəfər	ha	min ha	ha		
2003	8269,2	86,6	4754,6	96	176	0,57	1219,5	0,21
2005	8447,4	86,6	4758,6	99	180	0,56	1327,9	0,21
2010	8997,6	86,6	4766,8	105	191	0,52	1583,9	0,20
2011	9111,1	86,6	4768,6	107	194	0,52	1608,2	0,20
2012	9235,1	86,6	4768,6	108	196	0,51	1647,1	0,20
2013	9356,5	86,6	4768,6	109	199	0,50	1684,2	0,20
2014	9477,1	86,6	4768,3	111	201	0,50	1613,8	0,20
2015	9593,0	86,6	4769,8	112	203	0,49	1585,4	0,20
2016	9705,6	86,6	4769,8	113	205	0,49	1628,3	0,20
2017	9810,0	86,6	4772,9	114	206	0,49	1665,7	0,20
2018	9898,1	86,6	4777,5	115	207	0,48	1738,0	0,21
2019	9981,5	86,6	4779,5	116	209	0,48	1716,7	0,21

Bir kvadrat kilometr əraziyə düşən adamların sayı 2003-cü ildə 96 nəfər təşkil edirdisə, 2019-cu ildə bu rəqəm 116 nəfərə bərabər olmuşdur. 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpağa düşən əhalinin sayı 176-dan 209 nəfərə kimi artmışdır. Adambaşına kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 2003-cü ildə 0,57 ha olmuşdursa, 2019-cu ildə bu rəqəm azalaraq 0,48 ha təşkil etmişdir.

Əkin yerləri 2003-cü ildəki 1219500 ha-dan 2019-cu ildəki 1716700 hektara kimi artsa da əhali sayının artımı ilə əlaqədar olaraq adambaşına düşən əkin yeri dəyişməz olaraq qalmış və 0,21 ha təşkil edir. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bir nəfərə düşən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların və əkin sahəsi ilbəil azalır.

Sosialist torpaq münasibətlərinin mövcudluğu şəraitində keçmiş Sovetlər İttifaqının digər müttəfiq respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsində mərkəzləşdirilmiş dövlət idarəetməsindən istifadə olunurdu. Totalitar dövlət quruluşu üçün xarakterik olan belə idarəetmə torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadəni və onların mühafizəsini mümkün edirdi. Tarix göstərdi ki, yalnız dövlət inhisarına əsaslanan torpaq münasibətləri şəraitində torpaqlardan tam, dolğun və səmərəli istifadə etmək mümkün deyildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan torpaq münasibətləri və yeni təsərrüfatçılıq formaları şəraitində təşəkkül tapan ailə, fermer təsərrüfatlarının qısa zaman kəsiyində əldə etdikləri nailiyyətlər bunu əyani sübut etdi.

Müstəqillik əldə edən respublikamızda yeni siyasi, sosial və iqtisadi münasibətlərin yaranması ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafına yeni istiqamət verdi. Belə ki, “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa (16 iyul 1996-cı il) uyğun olaraq ölkədə torpaq islahatının həyata keçirilməsi ilə yeni torpaq-istehsal münasibətləri yarandı. Nəticədə respublikanın vahid torpaq fondunu təşkil edən 8641506 hektar torpaq sahəsində üç növ mülkiyyət -dövlət, bələdiyyə, xüsusi mülkiyyət növü yaradıldı.

Bələliklə, ölkənin vahid torpaq fondunun 4919138 hektarı (57,0 %) dövlət mülkiyyətində saxlanıldı. Bələdiyyə mülkiyyətinə torpaq fondunun 2051378 hektarı (23,7 %) verildi. Xüsusi mülkiyyətdə isə vahid torpaq fondundan 1670990 hektarı (19,3 %) ayrı-ayrı özəlləşdirildi.

Ölkədə bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq ehtiyatları ilə yanaşı dövlət mülkiyyətinə məxsus torpaqlar da əhali tərəfindən kənd təsərrüfatında geniş istifadə edilir. Bu isə ölkənin hər bir sakinin orta hesabla əlavə olaraq 0,34 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsindən istifadə edilməsi deməkdir. Ayrı-ayrı bölgələrdə əhalinin sayından və becərilən torpaq ehtiyatlarından asılı olaraq bu göstəricilər geniş intervalda 0,09 hektardan 0,35 hektara kimi dəyişir.

Respublikada dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar bütünlüklə kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edildiyindən demək olar ki, bölgələrdə yararlı torpaq ehtiyatları tükənmişdir. Odur ki, gələcəkdə bölgələrdə kənd təsərrüfatı sahələrinin genişləndirilməsi yalnız az yararlı və şərti yararsız torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması yolu ilə əlavə sahələri dövriyyəyə cəlb etməklə mümkündür. Özəlləşdirilmiş torpaq sahələrinin ölçüsünün məhdud miqdarı onun davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasını ön plana çəkir. Bunun üçün torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsini və onun mühafizəsini təmin edəcək elmi əsaslarla işlənmiş daha dayanıqlı və mütərəqqi alternativ təsərrüfatçılıq formalarının müəyyənləşdirilib geniş tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Respublikamızda həyata keçirilən aqrar islahatların qarşısında qoyulan əsas məqsəd torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və onun mühafizəsini təmin etmək şərti ilə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün məhsul istehsalını artırmaqdan ibarətdir. Məhsul istehsalının artırılması ya əkin sahələrinin genişləndirilməsi, ya kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması, ya da hər iki faktorun birlikdə tətbiqi ilə mümkündür.

Respublika üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri, məhsuldarlığı və istehsalı üzrə 2005-2019-cu illəri əhatə edən dövr üçün toplanmış məlumatlar əsasında mövcud vəziyyəti təhlil edək. Respublikada kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əkin sahələrinə aid məlumatlar 2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2

Respublika üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), min ha

Bitki	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Cəmi əkin sahələri	327,9	583,9	608,2	647,1	684,2	613,8	525,4	528,0	665,7	798,0	716,9
Dənli və dənli paxlalı bitkilər cəmi	802,3	68,0	967,3	1031,4	1074,1	1001,4	952,1	97,5	977,2	1083,1	1072,3
O cümlədən:											
buğda	591,5	57,7	654,2	687,9	689,5	609,9	539,7	90,6	596,1	679,1	670,0
Dən üçün qarğıdalı	31,7	29,9	33,6	35,6	38,6	37,7	36,9	35,9	35,7	31,7	32,8
Arpa	167,1	64,7	262,9	291,5	329,4	338,8	361,0	55,2	318,6	337,2	342,2
Çovdar	-	-	0,1	0,2	0,01	0,1	0,01	0,03	0,2	0,2	0,2
Vələmir (yulaf)	0,3	1,8	1,8	1,4	1,6	1,5	2,2	2,7	4,3	4,6	5,4
Darı	-	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Çəltik	2,3	1,6	1,8	1,7	2,1	1,1	1,2	2,5	5,1	4,1	4,1
Sorgo dən üçün	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	0,1
Paxlalılar	9,4	12,2	12,8	12,9	12,8	12,2	11,0	10,5	17,1	26,0	17,2
Texniki bitkilər - cəmi	132,0	52,6	66,9	48,5	42,4	43,8	38,7	73,6	180,9	159,0	130,2
O cümlədən:											
Pambıq	112,4	30,2	42,8	29,2	23,5	22,9	18,7	51,4	136,4	132,5	100,1
Tütün	2,8	1,4	1,4	1,5	1,2	1,1	1,4	2,4	3,2	3,4	3,1
Şəkər çuğunduru	3,0	8,5	7,3	3,6	5,5	5,7	4,9	7,1	13,9	8,6	7,4
Günəbaxan dən üçün	11,1	9,0	11,3	11,0	9,4	11,7	10,7	8,2	15,2	11,6	16,5
Sair	2,7	3,5	4,1	3,2	2,6	2,4	3,0	4,5	12,2	2,9	3,1
Kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri - cəmi	179,7	178,8	179,7	174,5	171,5	165,7	166,0	163,1	151,5	149,7	147,7
O cümlədən:											
Kartof	70,7	65,8	65,2	66,0	65,3	61,7	61,0	62,8	53,8	59,3	56,9
Tərəvəz	78,9	81,1	81,3	78,5	77,7	76,0	77,2	73,9	69,3	69,5	69,4
Bostan bitkiləri	30,1	31,9	33,2	30,0	28,5	28,0	27,8	26,4	23,4	20,9	21,4
Yem bitkiləri	213,9	384,5	394,3	392,7	396,4	402,9	428,6	394,1	356,1	346,2	366,9
O cümlədən:											
Çoxillik otlar	202,7	377,3	385,3	383,6	384,0	388,9	416,9	385,5	340,6	335,1	354,0
Birillik otlar	10,1	5,8	7,8	7,4	10,7	12,4	9,8	6,8	12,0	8,5	9,4
Silos və yaşıl qarğıdalı yem üçün	0,9	0,8	0,9	1,2	1,5	1,4	1,8	1,6	3,0	2,6	3,0
Silos bitkilər (qarğıdalısı)	0,1	0,4	0,3	-	-	-	-	-	0,1	-	-
Kökümeyvəli (şəkər çuğunduru daxil olmaqla)	0,1	0,2	0,1	0,5	0,2	0,2	0,1	0,2	0,4	-	0,5

Cədvəldən göründüyü kimi respublika üzrə əkin sahəsi 2005-ci ildəki 1327900 ha qiymətindən artaraq 2019-cı ildə 1716900 ha-ya çatdırılmışdır. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahəsi ümumi əkin sahəsinin mütləq çoxluğunu təşkil edir. Belə ki, 2005-ci ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərin sahəsi 802300 ha olmaqla respublika üzrə ümumi əkin sahəsinin 60,4 %-ni təşkil etmişdir. 2018-ci ildə bu göstərici 1072300 ha-ya çatdırılmış və respublika üzrə ümumi əkin sahəsinin 62,3 %-ni təşkil etmişdir. Burada diqqəti cəlb edən

əsas məsələ əkin sahəsinin artma-azalma-artma tendensiyası üzrə dəyişməsidir və bu tendensiya dənli və dənli paxlalı bitkilərdən olan buğda, arpa və qarğıdalı bitkilərində də müşahidə edilir.

Ümumiyyətlə diqqət yetirsək, görmək olar ki, qeyd etdiyimiz tendensiya texniki bitkilərdə; kartof, bostan və tərəvəz bitkilərində; yem bitkilərində də baş vermişdir. Sahəsinə görə üstünlük təşkil edən buğdanın əkin sahəsi illər üzrə aşağıdakı kimi dəyişmişdir: 2005-ci ildə 591500 ha, 2010-cu ildə 657700 ha, 2014 -cü ildə 609900 ha, 2015-ci ildə 539700 ha, 2018-ci ildə 679100 ha, 2019-cu ildə 1072300 ha.

Texniki bitkilər üçün bu göstəricilər uyğun olaraq 2005-ci ildə 132000 ha, 2010-cu ildə 52600 ha, 2014-cü ildə 43800 ha, 2015-ci ildə 38700 ha, 2019-cu ildə 130200 ha təşkil etmişdir.

Kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri üçün: 2005-ci ildə 179700 ha, 2010-cu ildə 178800 ha, 2015-ci ildə 166000 ha, 2019-cu ildə 147700 ha olmaqla dəyişmişdir.

Yem bitkiləri üçün əkin sahələri aşağıdakı kimi dəyişmişdir: 2005-ci ildə 213900 ha, 2010-cu ildə 384500 ha, 2015-ci ildə 428600 ha, 2019-cu ildə 366900 ha.

Əkin sahələrinin dəyişməsində müşahidə edilən neqativ halların yaranmasının bir sıra səbəbləri vardır. Mahiyyət etibarını ilə torpaqların pay mülkiyyəti şəklində əvəzsiz olaraq kənd əhalisinə paylanması onların sərbəst mülkiyyətçi kimi torpağın becərilməsində bilavasitə maddi marağını artırırsa da, digər tərəfdən bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən həmin torpaqlarda kənd təsərrüfatı istehsalının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə sۆykənən iqtisadi baxımdan əlverişli və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz aparılması ilə bağlı problemlər yaratmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, əksər fermer təsərrüfatlarının əkin sahələrinin ölçüləri kiçikdir və 1,5-8,0 ha arasında dəyişir. Əkin sahələrinin kiçik olması səbəbindən bu ərazilərdə növbəli əkin strukturunun tətbiq olunmaq imkanı məhduddur. Bir sıra yerlərdə əkinə yararlı sahələrin onun sahibinin istəyi (və ya maddi imkanının məhdud olması səbəbindən) ilə əkilməyərək saxlanılması və kənd təsərrüfatı dövriyyəsində dayanıqlı olmaması bir tərəfdən qeyd etdiyimiz problemin yaranmasına səbəb olur, eyni zamanda son nəticədə torpağın münbitliyini aşağı salaraq kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın əksər bölgələrində kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında mərkəzləşdirilmiş sistemin lazımi səviyyədə olmaması da qeyd olunan problemin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan şəraitində hər bir nəfərə düşən torpaq payının ölçüləri məhduddur. Ona görə də xırda pay torpaqlarının səmərəli şəkildə becərilməsi üçün onların kooperativlər şəklində birləşərək fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması çox aktual məsələdir.

Hazırda respublikamızda özəlləşdirilmiş torpaq sahələrində dayanıqlı və rentabelli təsərrüfat yaradıb işlədə biləcək əmək qabiliyyətli ailə üzvləri say tərkibinin bu prosesdə iştirakının təmin edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Bu sahədə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar və xüsusi ilə qabaqcıl xarici ölkələrinin təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, kiçik ailələr (ailə tərkibi 3-5 nəfər) 15-20 ha və orta ailələr (ailə tərkibi 6-8 nəfər) isə 35-40 ha və daha çox torpaq sahələri becərdikdə torpaqdan istifadənin səmərəlilik faizi daha yüksək olur. Torpaq mülkiyyətçisi olan tək ailələr hazırda torpaq payı almış ailələrin 29,7 %-ni (253139 ailə) təşkil etməklə özəlləşdirilmiş torpaqların 10,1 %-ni əkilən becərilir.

Torpaq payı almış ailələrin sayına görə birinci yerdə duran kiçik ailələr ümumi sahələrin 48,3 %-ni təşkil edir. Burada orta torpaq norması adambaşına tək ailələrdə olduğu kimi 0,44 ha-dır. Özəlləşdirilmiş torpaq sahələrinin təqribən 32,1 %-nin (430900 ha) mülkiyyətində orta ailələrdə (6-8 nəfər, 19,4 %) bir ailənin istifadə etdiyi torpaq sahəsinin ölçüsü bölgələr üzrə daha geniş olmaqla 1,08-5,22 ha arasında dəyişir.

Ailə üzvlərinin say tərkibinə görə 4-cü yerdə duran böyük ailə qrupları (9-12 nəfər) ölkə üzrə torpaq payı almış ümumi ailələrin yalnız 2,3 %-ni (19968 ailə) təşkil etməklə, özəlləşmiş torpaq fondunun 5,5 %-dən (79994 ha) istifadə edirlər.

Respublikada kənd təsərrüfatı bitkilərinin növlər üzrə məhsuldarlığına aid məlumatlar 3 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin respublika üzrə məhsuldarlığı, sen/ha

İllər	Dənli və dənli paxlalılar	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan məhsulları	Şəkər çuğunduru	Dən üçün günəbaxan
2003	26,6	15,0	22,4	124	140	112	364	13,5
2005	26,5	17,5	25,7	149	140	121	332	14,8
2010	20,7	12,7	24,0	145	142	137	304	17,4
2011	25,4	15,5	24,6	144	146	144	349	17,8
2012	27,2	19,5	27,9	147	150	143	337	18,2
2013	27,5	19,3	28,4	152	154	151	334	19,4
2014	24,0	17,9	25,8	133	152	157	312	17,3
2015	31,5	18,8	25,4	136	158	174	380	17,7
2016	30,6	17,3	15,2	140	159	176	490	20,8
2017	29,8	15,3	16,6	150	155	187	316	20,1
2018	30,0	17,6	19,0	149	162	191	350	20,6
2019	33,0	29,4	19,1	176	247	209	328	21,6

Dənli və dənli paxlalı bitkilərin məhsuldarlığı tədqiq olunan illər ərzində 20,7-33,0 sen/ha intervalında dəyişmişdir. Diqqəti cəlb edən məsələ ondan ibarətdir ki, əkin sahələrində olduğu kimi məhsuldarlıq göstəriciləri də dəyişkən dinamika üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2003-cü ildə məhsuldarlıq 26,6 sen/ha olmuşdursa, 2010-cu ildə azalaraq 20,7 sen/ha təşkil etmiş, sonrakı illərdə yenidən artaraq 2013-cü ildə 27,5 sen/ha-ya bərabər

olmuşdur. Sonrakı illərdə yenidən məhsuldarlığın azalma-artma tendensiyası baş vermişdir. Ümumilikdə dənli və dənli paxlalı bitkilərin (əsasən buğda, arpa, qarğıdalı) məhsuldarlığını qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə pambıq bitkisi respublikamızın əsas aparıcı bitkilərindən biri olmuşdur və o illərdə bu bitki həm əkin sahəsinə görə, həm də məhsuldarlığına görə aparıcı yerlərdən birində olmuşdur.

1990-cı ildən sonrakı illərdə bu sahəyə demək olar ki, diqqət azalmış və uzun müddət əkin dövriyyəsinə çıxarılmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri xüsusi mülkiyyətə verilmiş pay torpaqlarının kiçik ölçüyə malik olması ilə izah olunur. Çünki pambıq bitkisi əsasən böyük ərazilərdə əkiləndə rentabelli olur. Digər tərəfdən pambıq bitkisinin əkilməsi, becərilməsi və məhsul yığılı xüsusi qulluq tələb etdiyindən fermerlərin maraq dairəsində olmamışdır. Lakin bu bitkinin çox mühüm strateji əhəmiyyətə malik olduğunu, digər tərəfdən respublikanın çox böyük ərazisinin təbii-iqlim şəraitinin pambıq bitkisinin inkişafı üçün əlverişli olmasını nəzərə alaraq dövlət tərəfindən pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı xüsusi proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilməyə başlanmışdır.

2010-cu ildə pambıq əkilmiş sahə respublika üzrə 30200 ha olmuşdursa, 2018-ci ildə rəqəm 132500 hektara çatdırılmışdır. 2010-2015-ci illərdə əkin sahəsi artma-azalma tendensiyası üzrə dəyişmişdirsə, 2015-ci ildən sonrakı illərdə əkin sahəsinin sürətlə artması prosesi baş vermişdir.

Tədqiq olunan 2003-2019-cü illər üçün pambıq bitkisinin məhsuldarlığı 12,7-29,4 sen/ha intervalında dəyişmişdir. Əksər illər üçün bu göstərici 15,0-19,5 sen/ha intervalında dəyişmişdir və yalnız 2019-cu ildə məhsuldarlıq 29,4 sen/ha təşkil etmişdir. Burada da məhsuldarlıq göstəricilərində artma-azalma-artma tendensiyası üstünlük təşkil etmişdir və bu göstəriciləri qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Tərəvəz, bostan, şəkər çuğunduru, dən üçün günəbaxan bitkilərinin məhsuldarlıqları artan dinamika üzrə dəyişmiş və göstəriciləri qənaətbəxş hesab etmək olar. Kartof bitkisinin məhsuldarlığı 2003-cü ildəki 124 sen/ha qiymətindən artaraq 2019-cu ildə 176 sen/ha, tərəvəz bitkisi 140 sen/ha-dan 247 sen/ha-ya kimi, bostan bitkiləri 112 sen/ha-dan 209 sen/ha-ya kimi artmışdır. Dən üçün günəbaxan bitkisinin məhsuldarlığı 2003-cü ildəki 13,5 sen/ha qiymətindən 2019-cu ildə 21,6 sen/ha-ya kimi artmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində qarşıda duran əsas məsələ hər bitkinin istehsalının ilbəl artırılmasını təmin etməkdir. 2003-2019-cu illər ərzində əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalına dair məlumatlar 4 saylı cədvəldə verilmişdir.

Dənli və dənli paxlalı bitkilər əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını və respublika üzrə ümumi əkin sahəsinin 60-65 %-ni təşkil etdiyindən, bu bitki üzrə məhsul istehsalının vəziyyətini təhlil edək. Ümumilikdə dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı 2003-cü

ildəki 2057800 ton qiymətindən artaraq 2019-cu ildə 3538500 tona çatdırılmışdır. Məhsul istehsalı 15 il ərzində 1480700 ton və ya 71,9 % artmışdır. Lakin diqqəti cəlb edən məsələ ondan ibarətdir ki, əvvəla məhsul istehsalının dəyişməsi artan-azalan-artan xətt üzrə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda məhsul istehsalının artımı əsasən əkin sahələrinin artırılması hesabına baş vermişdir. Məsələn 2011-ci ildə əkin sahəsi 1608200 ha məhsuldarlıq 25,4 sen/ha olduqda istehsal 2458400 ton olmuşdursa, 2014-cü ildə əkin sahəsi 1613800 ha, məhsuldarlıq 24,0 sen/ha olduqda istehsal 2383800 ton təşkil etmişdir. Başqa sözlə 2014-cü ildə əkin sahəsi 4800 ha artırılsa da istehsal 74600 ton az olmuşdur. Ona görə də xüsusilə bu sahədə yüksək istehsala nail olmaq üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıqlarının artırılmasına fikir verilməli və bu istiqamətdə lazımı tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Cədvəl 4

Respublika üzrə əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalı, min ton

İllər	Dənli və dənli paxlalılar	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan məhsulları	Şəkər çuğunduru	Dən üçün günəbaxan
2003	2057,8	99,6	4,7	769,0	1046,3	356,7	128,9	18,3
2005	2126,7	196,6	7,1	1083,1	1127,3	363,8	36,6	16,1
2010	2000,5	38,2	3,2	953,7	1189,5	433,6	251,9	15,5
2011	2458,4	66,4	3,6	938,5	1284,3	478,0	252,9	19,6
2012	2802,2	57,0	4,3	968,5	1216,2	428,0	173,8	19,7
2013	2955,3	45,2	3,5	992,8	1236,3	429,8	187,9	17,7
2014	2383,3	41,0	2,9	819,3	1187,7	440,9	173,3	19,8
2015	2999,4	35,2	3,5	839,8	1275,3	484,5	184,3	18,4
2016	3065,1	89,4	3,6	902,4	1270,6	464,8	312,6	16,7
2017	2928,8	207,5	5,3	913,9	1405,6	438,1	410,1	29,8
2018	3309,2	233,6	6,3	898,9	1521,6	401,9	277,2	23,6
2019	3538,5	295,3	6,1	1004,5	1714,7	447,6	218,2	33,7

2005-2011-ci illərdə respublika üzrə dənli və dənli paxlalı bitkilərin adambaşına (bir nəfərə) düşən miqdarı il ərzində 219-250 kq olmuşdursa, 2012-ci ildən başlayaraq bu göstərici 300-330 kq/il-ə bərabər olmuşdur. Analoji vəziyyət pambıq bitkisinə də aiddir. Başqa sözlə pambıq bitkisinin də istehsalının artırılması üçün ilk növbədə onun məhsuldarlığının artırılması istiqamətində işlər görülməlidir. Kartof, tərəvəz, bostan, dən üçün günəbaxan bitkilərinin istehsalı əsasən həmin bitkilərin məhsuldarlıqlarının ilbəil artması hesabına baş vermişdir.

Təhlillər belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsul əldə etmək üçün ilk növbədə mövcud suvarılan torpaqlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə respublika üzrə meliorasiya tədbirlərinə ehtiyacı olan torpaqların kənd təsərrüfatı sahələrinin ümumi payında böyük yer tutduğunu nəzərə alaraq bu cür torpaqların bölgələr üzrə müəyyən edilərək sahələri dəqiqləşdirilməli və onların sağlamlaşdırılaraq münbitliyinin artırılması istiqamətində lazımı aqromeliorativ və

aqrotexniki tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Nəticə:

1. Hazırda kənd təsərrüfatında əkin altında istifadə olunan torpaq sahəsi 1843 min hektar təşkil edir və onun 1425 min hektarı suvarılır. Suvarılan torpaqların 126 min hektarı Dağlıq Qarabağda mənfur Ermənistanın işğalı altındadır.

2. Yer səthinin relyefinin dağ xarakterli olması səbəbindən respublikanın torpaqları az mənimlənilən ölkələrdəndir. Belə ki, respublikamızda bir nəfərə orta hesabla 0,21 ha əkin sahəsi düşür. Qəbul edilmiş beynəlxalq normalara görə əhalini ərzaqla tam təmin etmək üçün bir nəfər sakinə 0,3-0,5 hektar yararlı əkin sahəsi düşməlidir. Göründüyü kimi respublikamızda bir nəfərə düşən yararlı əkin sahəsi kritik hesab edilən həddən 2,0-2,5 dəfə azdır.

3. Respublikada dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar bütünlüklə kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb edildiyindən demək olar ki, bölgələrdə yararlı torpaq ehtiyatları tükənmişdir. Odur ki, bölgələrdə kənd təsərrüfatı sahələrinin genişləndirilməsi yalnız az yararlı və şərti yararsız torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması yolu ilə əlavə sahələri dövryyəyə cəlb etməklə mümkündür.

4. Respublikanın vahid torpaq fondunu təşkil edən 8861506 hektar torpaq sahəsində üç növ mülkiyyət - dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət növü yaradılmışdır. Dövlət mülkiyyətində 4919138 ha (57,0 %), bələdiyyə mülkiyyətində 2051378 ha (23,7 %), xüsusi mülkiyyətdə isə 1670900 ha (19,3 %) torpaq sahəsi vardır. Dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqların 39,7 %-i və ya 1953698 hektarı, bələdiyyə torpaqlarının 24,3 %-i və ya 1154507 hektarı, xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqların isə 98,6 %-i və ya 1647951 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir.

5. Özəlləşdirilmiş torpaq sahələrinin ölçülərinin məhdud miqdarı onun davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasını ön plana çəkir. Bunun üçün torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsini və onun mühafizəsini təmin edə biləcək elmi əsaslarla işlənmiş daha dayanıqlı və mütərəqqi alternativ təsərrüfatçılıq formalarının müəyyən-ləşdirilib geniş tətbiq edilməsi məqsəduyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı: 2003-2019-cu illər.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda ətraf mühit. Statistik məcmuə. Bakı-2019, 140 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı-2019, 642 səh.
4. Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin, “Hidrogeoloji-meliorativ Xidmət İdarəsi”nin 2019-cu il üçün kadastr məlumatları.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın ərzaq balansları.

Statistik məcmuə. Bakı-2019, 92 səh.

6. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial – iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, “Elm”. 2007. 856 s.

7. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanda aqrar islahatlar: tənəzzüldən ərzaq təhlükəsizliyinə doğru., Azərnaşr, Bakı-2011, 352 səh.

8. Quliyev R.M. Torpaq bazarı və torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi. Bakı: “MBM”-2008, 280 səh.

9. Sadıqov A., Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi., Bakı: 2009, 650 səh.

ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ РЕСПУБЛИКИ, ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

Резюме. В статье проанализированы современное использование и охрана земельных ресурсов республики, изучены направления по их рациональному использованию.

Ключевые слова: орошаемые земли, земельные ресурсы, плодородия почв, технические культуры, охрана почв.

LAND RESOURCES OF THE REPUBLIC, THEIR USE AND PROBLEMS

The summary. The article examines the current state of use and protection of land resources of the republic and analyzed to determine the directions of its more efficient use.

Key words: irrigated lands, land resources, sown areas, productivity, technical plants, soil fertility, protection of lands.

Redaksiyaya daxil olma: 27.11-2020-ci il

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 04.12-2020-ci il

Çapa qəbul edilmə: 10.12-2020-ci il